

Molnár Lehel*

A Diploma Leopoldinum és az erdélyi unitárius elit kiszorítása az ország vezetéséből

A 17. század utolsó évtizedeiben Európát, de különösen a kontinens délkeleti részét fontos változások jellemzik. Ennek a kornak fejlődésjegyeit általánosságban vizsgáló Pierre Chaunu francia történész, az Annales-iskola¹ egyik ismert képviselője, találóan állapítja meg, hogy Ausztriával csodákat művelt a századvég, és az 1699. esztendővel (utalás a karlócai békére²) a klasszikus Európa kontinentális dimenziókat nyer.³ A megállapítás valóban sejteti a lényegét, nevezetesen azt, hogy a délkelet-európai térség, amely addig török ellenőrzés alatt állt, minden vonatkozásban kezd felzárkózni a kontinentális világhoz, és e felzárkózás jóval több, mint egyszerű uralomváltás.

* Molnár Lehel (Székelykercsúr, 1968) Kolozsváron a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet (1990–1995). 1996 márciusától a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetője. 1996–1997 között Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltárban elméleti és gyakorlati levéltárosi képzésen vett részt. 1999-ben a vargasi zsinaton szentelték lelkésszé. 2004-től a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületének elnöke. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karának doktorandusza. Kutatási területe: unitárius egyháztörténet, művelődéstörténet, rendszeres teológia.

¹ Az első olyan történettudományi irányzat, amely programszerűen kezdett foglalkozni egy másfajta történetírói szemlélet meghonosításával. A név egy folyóiratcíméből származik, melyet 1929-ben alapított Lucien Febvre és Marc Bloch: Annales d'Histoire Économique et Sociale. (Gazdaság és társadalomtudományi évkönyvek.) Szemben a politikátörténet dominanciájával, gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténet ötvözte megközelítésükben interdiszciplináris. A történelmi jelenségeket nem egymást követő, szétszabdalt momentumok mesterséges láncolatának tekinti, hanem a hosszú időtartamú folyamatokra koncentrálnak. Nem az eseménytörténettől való megszabadulás volt tehát a cél, hanem annak hangsúlyozása, hogy a jéghegy csúcsa nem tanulmányozható a jéghegytől elválasztva. Nem elegendő a kiemelkedő történelmi figurákat vizsgálni a gazdasági és társadalmi történéseket a névtelen tömegek és a nagy emberek egyaránt alakítják. Már a folyóirat szerkesztősége is interdiszciplináris volt: középkorász (Bloch), kora újkoros (Febvre), szociológus (Halbwachs), földrajztudós (Demangeon) is volt köztük. A pszichológia, antropológia, gazdaságtörténet, éghajlattörténet, szociológia, statisztikai gazdaságtörténet eredményeit használják.

² A karlócai békeszerződést 1699. január 26-án írták alá Karlócán (ma Szerbia, Vajdaság). A béke az 1683–1697-es, a törököket a Magyar Királyság területéről kiűző osztrák–oszmán háborút zárta le, amely az utóbbiak vereségével zárult. A karlócai békével Magyarország nagy részén megszűnt az oszmán hódoltság, és lehetővé vált az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése. A törökök a (nagy részét lakatlan) Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területről lemondtak, bár a Temesköz jelentős részét a Savoyai herceg vezette császári csapatok már elfoglalták. A békekötés megszabja, hogy Törökországban a keresztény alattvalók a vallásukat szabadon gyakorolhatják. A felek egymás országában szabadon kereskedhetnek. A foglyokat kicserélik, vagy mérsékelt váltságdíjért szabadon engedik. A határszéli várak jó állapotát fenntarthatják, de újat a felek nem építhetnek. A béke illetve a fegyverszünet 25 évre lett megkötve. A szultán ígéretet tett, hogy nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket.

³ Lásd: Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa*. Osiris Kiadó, Budapest 2001, 111.

A délkelet-európai felzárkózást véghezvivő Ausztriában az I. Lipót idején (1657–1705) újra erőre kapó Habsburgok számára egyre reálisabban körvonalazódik egy olyan abszolutisztikus állam képe, mely ennek a térségnek nagy részét magában foglalja.⁴ Ebben a folyamatban azt tekinthetjük egyik kiindulási pontnak, amikor 1683-ban a Bécs ostrománál elszenvedett vereséggel az Oszmán Birodalom délkelet-európai földcsuszamlásszerű bukása elkezdődött, majd három évre rá, 1686-ban, a Szent Liga visszafoglalta Budát a 145 éve tartó török megszállóktól.

Az események nagy hatással voltak Erdélyre is, tulajdonképpen kezdetét vette Erdély metamorfózisa, ami a Habsburg Birodalomba való betagozódását jelentette. Ennek a betagozódásnak az alapdokumentuma az 1690 októberében⁵ Bethlen Miklós által kieszközölt Diploma Leopoldinum – melyet I. Lipót 1691. december 4-én erősített meg, és amely szabályozza egyfelől a birodalom, másfelől az erdélyi rendek közti viszonyokat. De ettől kezdve egészen 1701-ig ebben a kérdésben egy sor dokumentum, általában uralkodói oklevél, diploma látott még napvilágot, amelyeket a kortársak külön-külön is Diploma Leopoldinumként emlegettek. Az 1691. december 4-i Diploma Leopoldinumot követte az 1693. április 9-i vallásügyi pótdiploma, majd az 1693. május 14-ei Alvincziana Resolutio. Az első uniós diploma 1699. február 16-án kelt, utána 1699. szeptember 5-én kiadtak egy újabb katolikus pótdiplomát, végül 1701. március 19-én hirdették ki a második uniós diplomát. A két uniós diploma szentesítette az erdélyi román ortodoxoknak Rómával való egyesülését.

Erdély a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere lett. Azzal, hogy Erdély a Habsburg Birodalom részévé vált, nemcsak politikai, hanem vallási tekintetben is nagy változáson ment keresztül. Ez az ellenreformációnak vagy, ahogy Bíró Vencel katolikus történész fogalmaz, a „kiegyenlítődésnek”⁶ az ideje. Ettől kezdve a politikai életben a katolikum és a Habsburg-pártiság egyet jelentett.

Nem célunk részletesen ismertetni a Diploma Leopoldinum egyes pontjait, csupán megjegyezzük, hogy ezeknek a dokumentumoknak az elemzése kapcsán a Habsburgok erdélyi berendezkedésének valláspolitikai irányelveiből három főbb vonást lehet kiemelni, nevezetesen az (1.) Erdély rendi alkotmányának és a (2.) bevett vallások rendszerének megerősítését, valamint a (3.) kandidáció, azaz az

⁴ Kovács Kiss Gyöngy: *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában*. Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kolozsvár 2000, 3.

⁵ Trócsányi leszögezi, hogy a Diploma Leopoldinum első változatának keltezése vitatható (1690. október 16.), és amellet érvel, hogy 1690. október 20–25. körüli időre tehető a datálás. Lásd: Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben, 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 203.

⁶ Bíró Vencel dr.: *Az impériumváltozás kora, 1690–1716*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jele*. Dicsőszentmárton 1925, 104.

állásbetöltés kérdését.⁷ Ezek mentén az évek folyamán heves viták alakultak ki, megkezdődtek a felekezeti tárgyalások, elsősorban a katolikusok és protestánsok közt. A katolikusok mind többet követeltek maguknak, végül az 1693. április 9-én kiadott vallásügyi pótdiploma többek között kimondta a négy bevett felekezet szabad vallásgyakorlatát, az egyházi vagyon sérthetlenségét, tehát status quót állapított meg. Jóváhagyták az óvári református templom és a mellette levő unitárius kollégium, valamint a gyulafehérvári Báthory-templom átadását, elfogadták 15 ezer forint értékben a kolozsmonostori uradalom visszaváltását a katolikusok számára, az erdélyi püspöki széknek pedig apostoli vikáriussal való betöltését irányozták elő. Érdemes megjegyeznünk, hogy a pótdiploma határozatainak állandóságában, törvényi erejében nem lehetett bízni. Ezt az alig egy hónapra rá kiadott Alvincziana Resolutio második pontja jelzi, miszerint „az uralkodó jobbnak látná, ha Kolozsvárott a piactéri unitárius templomot adnák át a katolikusoknak”⁸, és ennek fejében 5000 Ft kárpótlást rendelt. (Köztudott, hogy 1716-ban ez is bekövetkezett, majd 1718-ban a piactérre berendezkedő új iskolát is elvették.) Ráadásul a Resolutio hatodik pontja úgy módosította a Diploma 9. pontját, hogy a tizenkét tagú Gubernium és az ítélőtábla tagjait a négy bevett felekezetből választák ki, mégpedig egyenlő arányban, de – és itt a lényeg – ha az unitáriusok és lutheránusok között nem találnak 3-3 alkalmas személyt, akkor a hiányzókat az uralkodó református és katolikus vallásúakkal pótolja.⁹ Tulajdonképpen ez a rendelkezés teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az unitáriusokat fokozatosan kiszorítsák az erdélyi elit vezetéséből, majd a közhivatalokból.

A katolikus rendek az Alvincziana Resolutiot úgy értékelték, hogy azt nem lehet a vallási ügyekben végleges megoldásnak tekinteni, mert a benne foglalt feltételek nem teljesültek, így a sérelmek még mindig fennálltak. Ezek orvoslásáért a katolikus Csáky László és Mikes Mihály Bécsbe ment tárgyalni. Vass György protestáns részről nem tudta ellensúlyozni két követtársának befolyását, és így létrejött a Diploma Leopoldinumot több pontban is sértő 1699. szeptember 5-i dátummal kiállított, ún. második katolikus pótdiploma, a Mikes-féle öt pont. Az időközben megkötött karlocai békében (1699. január 26.) a török végleg lemondott Erdélyről,¹⁰ a Habsburg Birodalom pedig fegyverrel visszafoglalt területként tekintett az országra, így semmi nem állt a teljes alkotmányos átalakítás útjába. A béke megkötéséről nem is értesítették a rendeket, és a pótdiploma annak a ma-

⁷ Lásd: Kovács Kálmán: Erdély és a Habsburg-valláspolitikai 17. század utolsó évtizedeiben. In: *Múlt-kor történelmi magazin*. 2005. november 25. http://www.multkor.hu/20051125_erdely_es_a_habsburg_vallaspolitika_a_17_szazad_utolso_evtizedeiben (Megnyitva: 2016. november 25.)

⁸ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika...*, 212.

⁹ Kővári László: *Erdély történelme*. 6. Pest-Kolozsvár 1866, 15.

¹⁰ A béketárgyalások rendjén a törökök megpróbálták Erdély fölötti igényüket megtartani. Ahogy korábban a császár azt követelte, hogy Moldva és Havasalföld a saját és a szultán közös fennhatósága alá kerüljön, úgy most a törökök elképzelése az volt, hogy Erdély hűbéradóját továbbra is a szultánnak fizesse, és a régi kiváltságai megtartásával a két császár uralmában részesüljön. A porta azonban, attól tartva, hogy a számukra annyira fontos békemegállapodás nem valósul meg, követelésükről lemondottak. Vö. Acsády Ignác: *A karlovici béke története 1699*. Budapest 1899, 48–49.

gabiztosságnak a tükröződése, hogy az eddig túlnyomó részben protestáns állam ezután *regnum marianum*¹¹ lesz.

A Diploma Leopoldinum tehát hosszú alkudozások eredményeként jött létre, és a Habsburgok valláspolitikai berendezkedésével együtt járó katolikus restauráció nemcsak a híveinek és templomainak a visszaszerzését, az egyház intézményrendszerének újbóli kiépítését tűzte ki célul, hanem egy olyan katolikus világi hatalmi elit létrehozását, amely a kormányzat politikáját kiszolgálja. Az ellenreformáció két irányban bontakozott ki, és ennek megfelelően egyrészt a magyarság másrészt a románság körében fejtette ki hatását. Az erdélyi magyarság szempontjából ez a mozgalom elsődlegesen az ország protestáns többségű rendjeinek katolizálása felé mutatott. A főurak és nemesség körében kifejtett térítő tevékenység, jóllehet állandó feszültséget okozott, mégis elérte célját. Az arisztokrácia jelentős része katolizált és kevés volt az a főrangú család, amely tisztán protestáns maradt. Családokon belül katolikus ágak keletkeztek és ezek biztosították a katolikusok súlyát mind a Guberniumban, mind az Erdélyi Udvari Kancellárián, valamint egyéb országos hivatalokban, de a helyi törvényhatóságokban is. A kezdeti református hegemóniát a katolikusok abszolút térnyerése váltotta fel, és a pillanatnyi unitárius konszolidálódást követően ebben a politikai térben unitáriusok már nem vehettek részt.

A fejedelemség idején Apafinak 1670. február 25-én kelt leiratából tudjuk, hogy az unitáriusokat már akkor kitiltották az országgyűlésből.¹² A Gubernium felállításakor azonban Lipót az unitárius Tholdalagi Jánost is kinevezte tanácsúrnak. Így megalakult 3 katolikus, 6 református, 2 evangélikus és 1 unitárius tanácsossal a református többségű Gubernium. Tholdalagi azonban 1693-ban meghalt, és az Alvincziana Resolutio értelmében az unitárius helyre a többi felekezet is jelölteket állított, arra hivatkozva, hogy nem találtak 3 alkalmas személyt. Ez a tendencia jellemző minden további tisztségre való jelölésnél és választásnál. Az Erdélyi Udvari Kancellária személyi összetétele is eltolódott a katolikusok kizárólagossága, valamint az Erdélyen kívüliek szerepvállalása irányába. A központi kormányzat úgy érvelt a protestánsok kiszorítása mellett, hogy az Erdélyi Udvari Kancellária királyi intézmény és a király abszolút monarchikus joga oda katolikusokat kinevezni.¹³ Az unitáriusok a királyi táblán őrizték meg legtovább pozíciójukat. Ülnökei: Daniel Ferenc, Balogh Zsigmond és Maurer Gábor voltak, és mindhárman életük végéig viselték ezt a tisztséget, helyükbe azonban már nem választottak unitáriusokat.¹⁴ Toposzként ment be a köztudatba, hogy tulajdonkép-

¹¹ Azaz Mária országa. Szent István az országot Mária oltalma alá helyezte, ami ennek a katolikus vallásban visszatükröződő gondolatát reprezentálja. Vö. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. 65.

¹² Kénesi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. II. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2.) Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár 2009, 78.

¹³ Vö. Trócsányi Zsolt: *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*. In: *Theologiai Szemle* (1979/4) 220.

¹⁴ Daniel Ferenc, aki főgondnoka is volt az unitárius egyháznak 1747-ben halt meg. Lásd: Kőváry László: *A magyar unitáriusok története*, 9.; Balogh Zsigmond és Maurer Gábor halálának idő-

pen az Alvincziana Resolutio pecsételte meg az unitáriusok sorsát. Egy külön tanulmányban végig is követtük, hogy az egyes tisztségek betöltésénél a jelölések és választások rendjén, miként mellőzték az unitáriusokat¹⁵, de fel kell tennünk a kérdést, hogy mindez valóban azért történt-e, mert nem találtak alkalmas személyeket a különböző funkciókra, vagy a tényleges okok mások voltak? Véleményünk szerint az unitáriusok nem a szakmai alkalmatlanságuk miatt szorultak ki a perifériára.

Bíró Vencel egy, az erdélyi katolicizmusról 1925-ben írt tanulmányában még úgy értekezett, hogy az adott korban az unitáriusok visszaszorítása és a sorsuk iránt mutatkozó részvétlenség főleg onnét ered, mivel vallásuk keresztény jellegét fenn [azaz Bécsben – szerz. megj.] nem látták eléggé tisztázottnak.¹⁶ Kétségtelen, ebben a megállapításban van igazság, ugyanis az udvarnál vagy az egész birodalomban nem sokat tudtak az erdélyi unitáriusokról, nem beszélve teológiájukról és önmagában ehhez a felekezethez társult előítéletek, a sztereotip eretnek, ariánus Krisztus-tagadó stb. jelzők is elegendőek voltak ahhoz, hogy rangon alul kezeljék őket.

Köztudott azonban, hogy a lengyelországi Rakówban a 17. század elején szociniánus talajon létrejött szellemi centrumban sokszínű, időnként eredeti szemléletű művek születtek, amelyek az európai szellemi életre is hatottak. Nem beszélve a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* kötetéről, amelyeket az 1660 után szintén a Lengyelországból száműzött és szétszóródott szociniánusok a szabadabb légkörű Németalföldön adtak ki, így hozzáférhetővé téve a század alapvető antitrinitárius műveit.¹⁷ Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ennek a könyvkiadói vállalkozásnak az ifj. Adam Franck révén erdélyi vonatkozása is volt, és az ő személyéhez köthető az is, hogy az 1670-es években Groningenben újból kiadták Enyedi György erdélyi unitárius püspök 16. század végén írt *Explicationes*ét.¹⁸ Enyedi maga – állapítja meg Káldos János – a 17. század teológusai és filozófusai számára szerte Európában az erdélyi unitarizmust jelképezte, ugyanis műve a kor nagy gondolkodóinak (pl. Locke, Newton) a könyvespolcán is ott volt.¹⁹ Természetesen ezek az Erdély határain kívül megjelent antitrinitárius kiadványok azzal,

pontját nem tudjuk, de 1728-ban még a táblai ülnökök között voltak. Vö. Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika*, 354.

¹⁵ Molnár Lehel: A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra. In: Czire Szabolcs (szerk.): *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*. Kolozsvár 2013, 259–290.

¹⁶ Bíró Vencel dr.: Az impériumváltozás kora. 1690–1716. In: Bagos Bertalan et al.: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925, 118.

¹⁷ Keserű Gizella: Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Adattár 35. Szeged 1997, 244.

¹⁸ Az 1639-ben Kolozsváron született Adam Franck évtizedeken keresztül összekötő szerepet játszott a nyugati protestáns államok, mindenekelőtt a tengeri hatalmak, Hollandia és Anglia, valamint Erdély és Magyarország között. Az erdélyi könyvkiadás egyik követe szeretett volna lenni a korabeli könyvpiar holland fővárosában. Lásd: B. Kis Attila: Adam Franck (1639–1717) pályaképe. In: *Keresztény Magvető* 114 (2008) 363., 380–381.

¹⁹ *Enyedi György válogatott művei*. (Téka sorozat) Válogatta: Balázs Mihály és Káldos János. Előszó: Balázs Mihály. Bukarest–Kolozsvár 1997, 5.

hogy élénkítőleg hatottak a korabeli intellektuális életre, nem sokat segítettek abban, hogy elfogadottabbá és szélesebb körben is ismerté váljon ez a felekezet.

A Habsburgok erdélyi berendezkedésének első felében a konszolidálódó unitárius egyház visszaszerezte a reformátusoktól a háromszéki unitáriusok feletti joggyakorlatát és sok évtizedes intellektuális lemaradásának fellendítésére, 1696-ban Bécsben²⁰ nyomdafelszerelést vásárolt, és azt Kolozsváron felállították. Az első kötet 1697-ben jelent meg, az utolsó 1703-ból származik.²¹ Hat év alatt tizenkét mű látott napvilágot²², mindenekelőtt imádságos- és énekeskönyvek, káték vagyis az egyház belső lelki megújulását szolgáló kiadványok.

Azonban meg kell említenünk ennek a nyomdának talán legjelentősebb termékét a Petrichevich Horváth Ferenc két kiadást is megért posthumus művét, az *Apologia Fratrum Unitariorum*-ot.²³ A szerző többek közt, az imént említett Bibliotheca sorozatban szintén szerepet vállaló szociniánus Andrzej Wiszowaty *Religio rationalis...*²⁴ című könyvének felhasználásával²⁵ az unitárius vallás keresztény voltáról értekezik, és azokat a vádakat hárítja el, hogy Krisztus-tagadók lennének, hogy az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről ne a Szentírás alapján tanítanának, vagy hogy eltúloznák a „józan okosságot” a vallásos megismerésben. Az *Apologia „készületi”*-ben, azaz előszavában Petrichevich elmondja, hogy az unitáriusokra az ariánus nevet mindenütt használták, de Erdélyben a méltatlanul rájuk ragasztott Krisztus-tagadók név miatt *az emberek között közönségesen nagy*

²⁰ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896. című kötetében úgy tudja, hogy az unitáriusok nyomdájukat Danzigból szerezték be. Az unitárius levéltárban megtaláltam azokat a dokumentumokat, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a nyomdafelszerelést Bécsben vásárolták. Ezt az anyagot feldolgozásra és publikálásra átadtam Perger Péternek. Lásd Perger Péter: *Egy 17. századi nyomdafelszerelés útja Bécstől Kolozsvárig*. In: *Magyar grafika*. Jubileumi szám. Ötvenéves a Magyar Grafika. 2006, 71–75.

²¹ V. Ecsedi Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Budapest 1999, 112.

²² Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár 1896.

²³ Az első kiadás teljes címe: *Apologia Fratrum Unitariorum*. az, az, Az Unitárius Atyafiaknak Mencségére és egyszersmind Keresztényi Ertelmeknek meg-világosítására rendeltetett Írás. Mellyben meg-mutattatik hogy azok a dolgok mellyekkel az ő Religiojok, értelmek és vallások terheltetik, és e Világ előtt gyűlöletessé tétetik, méltatlanul hirdettetnek... Kolosváratt. Az Unitária Ecclesia Typussival 1700-Eszteendőben. A második kiadásé: *Apologia Fratrum Unitariorum*. Az, az: Olly Írás, mellyet, egy, Isten dütsősége mellett buzgolkodo Ember irt, és maga disponált költségével ki-botsátott, olly véggel. Hogy abban, mindenekkel azt meg-értesse, hogy azok a dolgok, mellyekkel ezen Társaságot tartó Atyafiaknak értelmek és Vallások terheltetik, és e Világ előtt gyűlöletessé tétetik méltatlanul hirdettetnek;... Kolozsváratt. Az Unitária Ecclesia Typusival, 1701-Eszteendőben. RMK I. 1557.

²⁴ A mű teljes címe Andrzej Wiszowaty: *Religio rationalis seu de rationis iudicio in controversiis etiam theologis ac religiosis adhibendo tractatus*. A kéziratban levő, de Szegeden kiadás előtt álló magyar fordítást 1772-ben Kozma Mihály szentgericei unitárius pap készítette ilyen címmel: *Okos isteni tisztelet avagy annak megmutatása, hogy a vallás dolgában, és az isteni dolgok felől való kérdésekben, vetélkedésekben szükséges a józan okossággal élni*. Megtalálható a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában az unitárius kéziratok között. Jelzete: MsU 30/A.

²⁵ Lásd bővebben: Rácz Norbert Zsolt: *A racionális teológia és az unitáriusok*. (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre.) In: *Kellék*. Filozófiai Folyóirat. Kolozsvár–Nagyvárad–Szeged (2007/32), 134–135.

gyűlötségben vannak, amelynek az az oka, hogy az ő hitüket és vallásukat Erdélyben, de annál inkább Magyarországon és a környező államokban, nem ismerték, sőt ma sem ismerik; mivel az unitáriusoknak az ő hűtőknek minden ágazatit kinyomtatni, és mindenütt való szabados, hirdetés által kiterjeszteni meg nem engedtetett [...] Az ő vallások ellen való vádak pedig, és az ő kárhóztatások, az ő gyűlöltetéseknek útjai, mind közönséges gyülekezetekben szabadoson hirdettetvén, s mind pedig könyvekben kibocsátatván, midőn a nép nem hallhatta az unitáriusoknak azok ellen való magok mentségét, ő magok is pedig a szoros fenyték miatt az ő értelmeknek világosságát minden részeiben ki nem adhatták; könnyű volt a népnek úgy ítélni, hogy az unitáriusok valósággal olyanok, a micsodásoknak lenni őket hirdetik az ellenkezők.²⁶ Ha elolvassuk ezt a 145 oldalas negyedré méretű kötetet, egyértelművé válik, hogy a megjelentetése azt a célt is szolgálta, hogy elsősorban Erdélyben és Magyarországon eloszlassa az unitáriusokról kialakult toposzokat, tévhiteket és jobban elősegítse társadalmi elfogadottságukat.

Ezzel párhuzamosan azonban úgy gondoljuk, hogy az unitáriusok mellőzése és perifériára szorítása mindenekelőtt nem kereszténységük megkérdőjelezésére vezethető vissza, ahogy Bíró állította. Az erdélyi Habsburg vallási berendezkedés elsősorban a leggyengébb ellenállási vonal mentén haladt, erre Trócsányi Zsolt *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig* munkájában is felhívja a figyelmet.²⁷ Így nem véletlen, hogy már a katolikus és utána a református fejedelmek idejében erejét veszített unitárius felekezet került az ellenreformációs törekvések középpontjába, és nem a teológiai rendszerük, hanem az érdekeiket képviselő unitárius nagy arisztokraták hiánya miatt szorultak háttérbe. A 18. század elején az erdélyi főrangúak közt szinte nem is volt unitárius. Ennek tudatában nyilatkozott a katolikus Kászoni János, aki az erdélyi társadalmi felemelkedés prototípusaként 1708-tól Csík-, Gyergyó- és Kászonszék királybírája, azután erdélyi udvari kancellár, majd 1721-től, az unitárius Biró Sámuel halála után az ő helyébe lépve, guberniumi tanácsos volt, és aki császári kegyből bárói rangot kapott, így az addigi családnevét előnévként használva, felvette a Bornemisza nevet.²⁸ Nos ez a Kászoni báró Bornemisza János 1713-ban a Kancellária és egyben III. Károly császár részére többek közt az unitáriusok műveltségéről, politikai és társadalmi státusáról jelentést készített, amelyben kifejtette, hogy az ő számuk nagyon kevés, arisztokraták hivatalokért, rangért elhagyták egyházukat, más vallásra tértek és az udvarnál nyílt elnyomatásukat ajánlja, hisz nincs, aki pártjukat fogná, nincs, akire támaszkodhatnának így védekezésre is képtelenek.²⁹ Ettől kezdve Bécsben az Alvincziana Resolúcióban az unitáriusokra és az evangé-

²⁶ *Apologia Fratrum Unitariorum...* Kolozsvár 1701, 2.

²⁷ Legexplicitebb megfogalmazását lásd: Trócsányi Zoltán: *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolútizmus kezdetéig*. In: *Tehologiai Szemle* 22 (1979/4) 220.

²⁸ Vekov Károly: *Töredékek egy erdélyi család történetéből*. In: *Erdélyi Múzeum* 69. kötet. (2007/1–2) füzet 9–10.

²⁹ Jakab Elek: *Kászoni János udvari referendarius véleménye III. Károly császárhoz az erdélyi kormányzóknél ürességen levő két tanácsosi állomás betöltéséről 1713-ban*. In: *Keresztény Magvető* 10 (1875) 401–402.

likusokra vonatkozó alkalmasságot, megfelelőséget elsősorban a vagyon és a származás szinonimájaként értelmezték.

Köztudott, hogy Apafi Mihály a 17. század második felében nagyvonalúan adományozott nemességet anélkül, hogy a nemesi levéllel (armális) birtokadomány is járt volna.³⁰ A megnemésített családok leszármazottainak politikai és társadalmi súlya a hierarchia tetején elhelyezkedő főrendi, mágnás réteggel szemben változatlan maradt. A Habsburgok berendezkedésével a nemességen belüli változás mindenekelőtt a legfelsőbb réteget, az egykori főúri családokat érintette, ők az új arisztokrácia képviselői, akik a birodalmi elvárásoknak megfelelő lojalitásukért rangemelésben is részesültek. Természetesen az alsóbb nemesség tagjai is fokozatosan hozzájárultak a birodalmi nemesi arisztokráciának megfelelő erdélyi arisztokrácia kialakításához. A kancellár Bethlen Miklós 1691-ben nyert grófi címet, 1693-ban bárói címet kapott Apor István kincstartó, 1696-ban kihirdették a Teleki család grófi címét is, Kornis Zsigmond alkancellár, majd gubernátor 1712-ben szintén grófi címet kapott.³¹ A református és katolikus preponderanciája mindenütt nyilvánvaló volt. Társadalmilag elsősorban a Guberniumban a legtekintélyesebb arisztokrata családok képviseltetve voltak nevezetesen a Bethlenek, Telekiek, Kornisok, Hallerek, Kemények, Wesselényiek. A kancellárián és a királyi táblán többnyire a frissen felemelkedetteket találjuk elég, ha csak Bornemisszára gondolunk.³²

Velük szemben, ahogy az alábbi összefoglaló táblázatban is láthatjuk, hogy azok az unitáriusok, akik ezekben a testületekben hosszabb rövidebb ideig működtek származásilag, rangban és vagyoniilag mind alulmaradtak más felekezeti társaiknál, és éppen vallási hovatartozásuk miatt rangemelésekben sem részesültek. Egyedül Daniel Ferenc királyi táblai ülnök számított volna fejedelemség korabeli főrangúnak.

	Gubernium	Erdélyi udvari kancellária	Királyi tábla
A fejedelemség ideje			A fejedelmi korból: Kissárosi Sárosi János ítélőmester †1703 Ülnök: Maksai Ferenc †1695
1692	Tholdalagi János †1693		
1694	Kissárosi Sárosi János †1703 Tholdalagi András		

³⁰ *Erdély története*, II. kötet, 1606-tól 1830-ig. szerk. Makkai László et alii. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986, 832–834.

³¹ Kovács Kiss Gyöngy: Megsemmisítésre ítéltettek... Az erdélyi arisztokrata családok 20. századi meghurcolásának mementója. In: *Korunk*. 2002. december. 5.

³² Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika*, 327.

	Gubernium	Erdélyi udvari kancellária	Királyi tábla
	lemond 1694		
1695	Thoroczkai Mihály †?	Pálffi Ferenc †1696	Suki Pál ülnök †?
1697		Simon Mihály †1723	Petrichevich Horváth Ferenc ülnök †1699
1709			
1711		Rákosi Péter †1714	
1712			Sándor Gergely ítél- lőmester †1728
1713	Biró Sámuel †1721 Simon Mihály †1723		
1714		Dimién Ferenc katolizál †1718	
1715			Ülnökök: Daniel Ferenc †1747 Balogh Zsigmond †? Maurer Gábor †?

Az unitárius nemesség olyan erőtlen réteget képviselt az erdélyi társadalomban, amely nem tudott befolyást gyakorolni a politikai életre, így egyházának érdekeit sem tudta kellő súllyal képviselni. Itt tulajdonképpen olyan társadalmi kirekesztésről beszélhetünk, amelyet Max Weber a társadalmi csoportok egymással szembeni versenyében, a hegemoniára való törekvésében tapasztalható egyik kollektív megnyilvánulási formaként ír le, amikor is az adott csoport egy másikat annak valamilyen külső attribútumát alapul véve zárja ki az érvényesülésből. Ez a külső tulajdonság lehet az etnikai hovatartozás, a vallás, a nyelv, a származás, a lakóhely, a vagyon és sok más egyéb, a végeredmény mindig ugyanaz: társadalmi kirekesztés.³³ Az unitáriusok esetében a vallási hovatartozás, de mindenekelőtt a társadalmi státusuk, azaz a származásuk és a vagyoni helyzetük játszott szerepet a kirekesztésben.

³³ Füleki Dániel: A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. In: *Szociológiai Szemle* (2001/2) 84.